

Vergoeding van ‘verlies van tijd’ als ander nadeel

Mr.dr. L.T. Visscher¹

1. Inleiding

De workshop Aansprakelijkheid en Verzekering van het Ius Commune congres 2011 had als overkoepelend thema ontwikkelingen in nieuwe vormen van immateriële schade. Een van de onderwerpen die hierbij genoemd werden, was schade door enkel tijdsverlies. Omdat art. 6:106 BW in beperkte vergoedbaarheid van immateriële schade resulteert, werd in de workshop onderzocht of het Nederlandse recht in dezen opener zou moeten worden. In de *call for papers* werden enkele vragen opgeworpen die, zeker vanuit rechtseconomisch gezichtspunt, erg interessant zijn. In deze bijdrage zal ik vanuit dat rechtseconomische perspectief drie van die vragen proberen te beantwoorden: Waarom zou zulke schade voor vergoeding in aanmerking moeten komen? Hoe kan zulke schade worden berekend? Bestaat er een spanning tussen het compenseren van zulke schade en het vermijden ervan?

Verlies van tijd kan in zowel vermogensschade als immateriële schade resulteren. In deze bijdrage richt ik mijn aandacht op de laatste categorie. Dit laat onverlet dat de vermogensrechtelijke aspecten van verlies van tijd eveneens belangrijk kunnen zijn. Voorts beperk ik mij tot schade als gevolg van een onrechtmatige daad en ga derhalve niet in op de vraag of verlies van tijd in het contractenrecht voor vergoeding in aanmerking zou moeten kunnen komen. Dit zou een geheel andere rechtseconomische analyse vergen en de beschikbare ruimte laat dit niet toe. Dit neemt echter niet weg dat ook in de contractuele sfeer vergoeding voor verlies van tijd een interessant onderwerp is.

De term ‘verlies van tijd’ is enigszins misleidend, omdat mensen natuurlijk niet echt tijd kwijtraken. In essentie gaat het er steeds om dat mensen nut verliezen doordat ze hun tijd gedurende een bepaalde periode niet kunnen besteden zoals ze dat het liefste zouden doen. In plaats daarvan zitten ze bijvoorbeeld vast in het verkeer, op het treinstation of op het vliegveld, moeten ze bij een rechtszaak aanwezig zijn of liggen ze in het ziekenhuis. Korthedshalve zal ik toch de term ‘verlies van tijd’ gebruiken.

In paragraaf 2 zet ik kort uiteen hoe immateriële schade in de rechtseconomie wordt geanalyseerd en kom daar tot de conclusie dat zulke schade voor vergoeding in aanmerking moet komen. In paragraaf 3 bespreek ik economisch onderzoek naar de ‘waarde van tijd’. Daarbij duidelijk zal worden dat er geen eenduidige waarde van tijd bestaat en dat veel factoren hierbij relevant zijn. Omdat over veel van die factoren in een aansprakelijkheidszaak voldoende informatie zal ontbreken, bepleit ik in paragraaf 4 een eenvoudige methode om de waarde van tijd te kunnen begroten. In paragraaf 5 kom ik tot mijn conclusies.

2. Immateriële schade in de rechtseconomie

2.1 Vermogensschade en ander nadeel

Vanuit economisch perspectief bezien, handelt het onrechtmatigedaadsrecht om het internaliseren van negatieve externe effecten. Met andere woorden, het dient ertoe om actoren rekening te laten houden met de schadelijke gevolgen die hun handelen voor anderen meebrengt. De dreiging van schadevergoeding kan prikkels aan actoren verstrekken om voorzorgsmaatregelen te treffen en zo de optelsom van zorgkosten en verwachte schade te

¹ Louis Visscher is universitair hoofddocent Rechtseconomie, Rotterdam Institute of Law and Economics (RILE), Erasmus Law School, Erasmus Universiteit Rotterdam.

minimaliseren.² In het algemeen geldt dat de schadevergoeding volledig moet zijn, omdat de laedens anders geen rekening houdt met alle door hem veroorzaakte schade en daarom te weinig zorg neemt.³

Het rechtseconomische onderscheid tussen vermogensschade en niet-vermogensschade wordt als volgt gemaakt. Vermogensschade bestaat uit een verlies van vermogen of van een vervangbaar goed.⁴ Schadevergoeding kan zulke schade volledig compenseren, omdat het verlies van vermogen teniet wordt gedaan of omdat het verlorengedane of beschadigde goed gerepareerd of vervangen wordt. Het nut dat door de schade verloren is gegaan, kan dus worden gecompenseerd zodat het slachtoffer in de oorspronkelijke situatie kan worden teruggebracht. Bij niet-vermogensschade gaat echter een onvervangbaar goed verloren of raakt beschadigd.⁵ Schadevergoeding kan dit niet goed maken. Wel kan de schadevergoeding in zichzelf nut opleveren voor het slachtoffer, maar de oorspronkelijke situatie kan niet meer worden bereikt. Omdat immateriële schade subjectief is en dus niet waargenomen of gemeten kan worden, en omdat het ontvangen geld de immateriële schade niet teniet doet, is het hier moeilijk of zelfs onmogelijk om volledige vergoeding te bereiken.⁶

2.2 Preventietheorie en verzekeringstheorie

Er bestaan in de rechtseconomie twee visies met betrekking tot de vraag of immateriële schade, net zoals vermogensschade, vergoed moet worden. Volgens de *preventietheorie* moet dat inderdaad gebeuren, omdat het echte schade voor het slachtoffer vormt. Het is dus wenselijk dat de potentiële laedens prikkels ontvangt om deze schade te voorkomen, als de kosten van voorzorgsmaatregelen lager zijn dan de schade die daarmee vermeden wordt.⁷

Immateriële schade is moeilijk te meten en heeft geen marktwaarde. Daarom moet op een indirecte manier worden bepaald hoeveel geld er aan schadevermindering moet worden besteed. De *verzekeringstheorie* doet dit door te onderzoeken hoeveel mensen zouden willen uitgeven aan een verzekering tegen immateriële schade.⁸ Als mensen geen verzekering tegen zulke schade willen afsluiten, dan moet het onrechtmatigedaadsrecht zulke schade niet vergoeden. Zeker in situaties waarin potentiële slachtoffers uiteindelijk zelf opdraaien voor de kosten van de vergoeding (bijv. via hogere prijzen voor producten en diensten), is die vergoeding onwenselijk, omdat het als het ware een dekking opdringt aan mensen die deze niet willen hebben.⁹

² Zie bijv. S. Shavell, *Economic Analysis of Accident Law*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1987 (hierna: Shavell 1987); S. Shavell, *Foundations of Economic Analysis of Law*, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press 2004 (hierna: Shavell 2004); R.D. Cooter & T.S. Ulen, *Law and Economics* (5^e druk), Boston, Massachusetts: Pearson Addison Wesley 2008, p. 325 e.v. (hierna: Cooter & Ulen 2008).

³ Voor meer informatie hierover, zie bijv. L.T. Visscher, 'Tort Damages', in: M.G. Faure (red.), *Tort Law and Economics. Encyclopedia of Law and Economics, Second Edition*, Cheltenham: Edward Elgar 2009, p. 153-200.

⁴ Shavell 1987, p. 133; Shavell 2004, p. 242.

⁵ Denk hierbij niet alleen aan bijv. een onvervangbaar schilderij, maar ook aan bijv. iemands gezondheid. Vanzelfsprekend kan de gebeurtenis die deze niet-vermogensschade veroorzaakt eveneens in vermogensschade resulteren, zoals ziekenhuiskosten of noodzakelijke aanpassingen in huis vanwege blijvende invaliditeit. De immateriële schade zit hem echter in het verlies van gezondheid zelf (bijv. vanwege verminderde levensvreugde).

⁶ Cooter & Ulen 2008, p. 328.

⁷ M. Adams, 'Warum kein Ersatz von Nichtvermögensschäden?', in: C. Ott & H.-B. Schäfer (red.), *Allokationseffizienz in der Rechtsordnung*, Berlin: Springer-Verlag 1989, p. 213-214 (hierna: Adams 1989); C. Ott & H.-B. Schäfer, 'Schmerzensgeld bei Körperverletzungen. Eine ökonomische Analyse', *Juristenzeitung* 1990, p. 566 (hierna: Ott & Schäfer 1990); J. Arlen, 'Tort Damages', in: B. Bouckaert & G. De Geest (red.), *Encyclopedia of Law and Economics. Volume II. Civil Law and Economics*, Cheltenham: Edward Elgar 2000, p. 702; Shavell 2004, p. 242; Cooter & Ulen 2008, p. 326 e.v.

⁸ Ott & Schäfer 1990, p. 566.

Mensen willen zich verzekeren tegen vermogensschade. Uitgaande van de veronderstelling dat mensen hun eerste euro's uitgeven aan hun belangrijkste behoeften en eventueel extra geld aan steeds minder belangrijke behoeften, zorgt vermogensschade er namelijk voor dat de waarde van extra geld (het zogenaamde 'marginale nut') groter wordt. Immers, na de schade heeft het slachtoffer een kleiner vermogen over en besteedt zijn geld dus aan relatief belangrijke behoeften. Een verzekering zorgt ervoor dat geld met een relatief laag marginaal nut wordt omgezet in geld met een relatief hoog marginaal nut. Euro's van vóór de schade (toen het slachtoffer nog veel geld had en zijn geld dus aan relatief minder belangrijke behoefte kon besteden) worden aan de verzekeringspremie besteed en in ruil daarvoor krijgt het slachtoffer nadat de schade is ingetreden (en geld dus een hoger marginaal nut heeft) een uitkering van de verzekering.¹⁰ Bij immateriële schade is dit volgens aanhangers van de verzekeringstheorie anders. Omdat het slachtoffer geen geld verliest, stijgt het marginale nut van geld niet en zijn behoefte aan geld evenmin. Hij is daarom niet bereid geld uit te geven aan een verzekering.¹¹ Op het terrein van letselschade wordt zelfs betoogd dat immateriële schade tot een *lagere* behoefte aan geld leidt, omdat het slachtoffer door bijvoorbeeld blijvend letsel manieren is kwijtgeraakt waarop hij zijn geld kan besteden.¹² Empirisch onderzoek suggereert dat letselschade inderdaad tot een lager marginaal nut van geld leidt.¹³ Ten slotte wordt het feit dat er in de praktijk geen vraag naar *first partyschadeverzekeringen* tegen immateriële schade bestaat, gebruikt als argument om te betogen dat mensen zo'n verzekering niet willen.

Er is veel kritiek op de verzekeringstheorie gekomen. Ten eerste is het de vraag of het bovengenoemde empirische onderzoek betrouwbaar is, omdat het is gebaseerd op vragen aan gezonde mensen, en die vinden het moeilijk om zich in te beelden hoe leven met een handicap zou zijn.¹⁴ Ten tweede kan het zo zijn dat mensen een verzekering tegen immateriële schade zouden willen afsluiten, niet omdat het *marginale* nut van geld daalt, maar omdat hun *algehele* nutsniveau daalt door de immateriële schade. Het geld van de verzekering zou de slachtoffers dan immers in staat stellen om nut uit dat extra geld te halen.¹⁵ Ten derde kan het gebrek aan vraag naar een verzekering tegen immateriële schade ook veroorzaakt worden door bijvoorbeeld informatieproblemen, sociale normen tegen het in geld uitdrukken van immateriële schade en juridische beperkingen zoals het indenniteitsbeginsel.¹⁶

2.3 Verzekeren, vergoeden of voorkomen?

⁹ Shavell 1987, p. 228 e.v.; Adams 1989, p. 216-217; Ott & Schäfer 1990, p. 568; P.H. Rubin & J.E. Calfee, 'Consequences of Damage Awards for Hedonic and Other Nonpecuniary Losses', *Journal of Forensic Economics* 1992, p. 249 e.v.; E.S. Pryor, 'The Tort Law Debate, Efficiency, and the Kingdom of the Ill: A Critique of the Insurance Theory of Compensation', *Virginia Law Review* 1993, p. 101 e.v. (hierna: Pryor 1993); Shavell 2004, p. 269 e.v.

¹⁰ Zie bijv. S.P. Croley & J.D. Hanson, 'The Nonpecuniary Costs of Accidents: Pain-and-Suffering Damages in Tort Law', *Harvard Law Review* 1995, p. 1822 (hierna: Croley & Hanson 1995).

¹¹ Zie ook P.J. Cook & D.A. Graham, 'The Demand for Insurance and Protection: The Case of Irreplaceable Commodities', *The Quarterly Journal of Economics* 1977, p. 151, 155; P.M. Danzon, 'Tort Reform and the Role of Government in Private Insurance Markets', *Journal of Legal Studies* 1984, p. 524; H.L. Feldman, 'Harm and Money: Against the Insurance Theory of Tort Compensation', *Texas Law Review* 1997, p. 1572.

¹² D.D. Friedman, 'What is 'Fair Compensation' for Death or Injury?', *International Review of Law and Economics* 1982, p. 82.

¹³ W.K. Viscusi & W.N. Evans, 'Utility Functions That Depend on Health Status: Estimates and Economic Implications', *The American Economic Review* 1990, p. 353-374.

¹⁴ Pryor 1993, p. 116-117.

¹⁵ Croley & Hanson 1995, p. 1815, 1827, 1834.

¹⁶ Croley & Hanson 1995, p. 1845 e.v.

Volgens de preventietheorie moet immateriële schade worden vergoed en volgens de verzekeringstheorie niet. Het is echter belangrijk om te beseffen dat, zelfs als de verzekeringstheorie klopt (hetgeen gezien bovengenoemd commentaar niet vanzelfsprekend is), dit niet betekent dat mensen immateriële schade niet belangrijk vinden. Er is namelijk aan te tonen dat mensen, ook onder de veronderstellingen van de verzekeringstheorie, wel degelijk bereid zijn om middelen te spenderen aan het verlagen van de kans op de schade. Ook al zou een potentieel slachtoffer zich dus niet tegen immateriële schade willen verzekeren, hij wil wel (voordat de schade is ingetreden) geld uitgeven aan preventieve maatregelen. De schade verlaagt immers zijn nut en dit nadeel weegt hij af tegen de kosten van voorzorgsmaatregelen.¹⁷

Omdat immateriële schade nadeel voor het slachtoffer vormt, is het belangrijk om de potentiële laedens prikkels te geven deze schade te voorkomen. Hierin moet een juiste balans worden gevonden tussen de kosten van voorzorgsmaatregelen en de omvang van de schade. Omdat immateriële schade niet objectief meetbaar is, is het mijns inziens het beste om voor wat betreft de schadevergoeding aan te knopen aan de kosten van voorzorgsmaatregelen die het potentiële slachtoffer zelf bereid was te treffen. Dit leidt niet tot een te hoge of te lage vergoeding voor het slachtoffer, omdat zijn betalingsbereidheid voor voorzorgsmaatregelen bepalend is. Evenmin leidt het tot verkeerde prikkels voor de laedens, omdat hij geprikkeld wordt voorzorgsmaatregelen te treffen die de gelaedeerde de moeite waard zou vinden. De schadevergoeding wordt dus niet gebaseerd op het bedrag dat, nadat de schade al is ingetreden, nodig zou zijn om het slachtoffer zo veel mogelijk in de oude positie terug te brengen, maar op het bedrag dat het slachtoffer, voordat de schade intreedt, zelf bereid was uit te geven aan voorzorgsmaatregelen.

Bepalend is dus hoeveel geld een slachtoffer zou willen uitgeven ter voorkoming van het verlies van tijd. In paragraaf 3 zal ik hiertoe economisch onderzoek naar de waarde van tijd bespreken. Een probleem is dat subjectieve schade niet exact te meten is en per persoon kan verschillen en dat een potentiële laedens van tevoren de subjectieve waardering van 'zijn' slachtoffer niet kan kennen. Het is vanuit economische optiek echter niet nodig om in elk individueel geval de schade zo exact mogelijk te bepalen. De juiste gedragsprikkels worden immers al verstrekt als de schadevergoeding gemiddeld genomen juist is.¹⁸ Daarom zal ik in paragrafen 3 en 4 economische inzichten bespreken die het mogelijk maken zo'n algemene maatstaf voor de waarde van tijd te ontwikkelen.

3. De waarde van tijd

3.1 Economisch onderzoek naar de waarde van tijd

In 1965 betoogde de latere Nobelprijswinnaar Gary Becker dat bij het bestuderen van keuzegedrag niet alleen moet worden gekeken naar de prijzen van producten, maar ook naar de tijd die nodig is voor het uitoefenen van de gekozen activiteiten.¹⁹ De volledige kosten van een activiteit bestaan namelijk niet alleen uit de marktprijs, maar ook uit de geïnvesteerde tijd, want die tijd had elders productief kunnen worden aangewend. Mensen hebben niet alleen te maken met een beperkt budget, maar ook met beperkte tijd. Die beide beperkingen zijn met elkaar verbonden omdat mensen tijd in geld kunnen omzetten door meer te werken en minder te consumeren. Andersom kan er door minder te werken meer vrije tijd worden verkregen. Het hiervoor opgegeven inkomen geeft dan een waardering voor de kosten van het

¹⁷ Zie ook J.E. Calfee & P.H. Rubin, 'Some Implications of Damages Payments for Nonpecuniary Losses', *Journal of Legal Studies* 1992, p. 376.

¹⁸ L. Kaplow & S. Shavell, 'Accuracy in the Assessment of Damages', *Journal of Law and Economics* 1996, p. 191-210; L. Kaplow & S. Shavell, *Fairness versus Welfare*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 2002, p. 265 e.v.

¹⁹ G.S. Becker, 'A Theory of the Allocation of Time', *The Economic Journal* 1965, p. 494.

verkrijgen van het nut als gevolg van extra vrije tijd. Deze relatie tussen de waarde van vrije tijd en het uurloon is bekritiseerd, onder meer omdat het miskent dat niet iedereen vrij is in de keuze van het aantal gewerkte uren, en omdat het geen rekening houdt met positief of negatief nut van het werk zelf.²⁰

DeSerpa onderscheidt drie uiteenlopende waarden van tijd.²¹ De waarde van *tijd als een middel* is de geldswaarde van een stijging in de beschikbare tijd. Deze waarde wordt bepaald door de verhouding tussen het marginale nut van tijd en het marginale nut van inkomen, welke weer mede afhangt van het inkomensniveau en het uurloon. Deze waarde bestaat omdat tijd schaars is. De waarde van *tijd als goed* is de waarde van tijd die aan een bepaalde activiteit wordt besteed. Deze wordt bepaald door de verhouding tussen het marginale nut van de activiteit en het marginale nut van geld. De waarde van *tijdsbesparing*, ten slotte, is de bereidheid om te betalen om minder tijd aan een activiteit te kunnen besteden. Voor vrijetijdsactiviteiten is deze waarde van tijdsbesparing nul, omdat mensen vrijwillig meer tijd dan noodzakelijk aan zulke activiteiten besteden. Theoretisch hebben zulke vrijetijdsactiviteiten allemaal dezelfde marginale waarde. Immers, als de ene activiteit een hogere marginale waarde zou hebben dan de andere, dan zou iemand meer tijd aan de waardevollere activiteit besteden.

Jara-Díaz e.a. proberen de waarde van vrijetijdsactiviteiten empirisch te begroten. Deze waarde hangt af van onder meer de tijd die aan werk wordt besteed, het uurloon, inkomen uit andere bronnen en de tijd die aan andere activiteiten wordt besteed.²² Op basis van informatie die over deze factoren is verzameld, vinden de auteurs een waarde van vrije tijd die uiteenloopt van € 2,94 per uur in Santiago (Chili), € 13,69 in Karlsruhe (Duitsland) en € 26,06 in Thurgau (Zwitserland).²³ Omdat er zo veel factoren relevant zijn, is het volgens de auteurs niet duidelijk hoe de grote verschillen tussen de bedragen geïnterpreteerd moeten worden. Een eerder Koreaans onderzoek resulteerde in een waarde van ongeveer € 11,20 per uur.²⁴ Spaans onderzoek naar de betalingsbereidheid om reistijd te besparen zodat meer tijd aan vrijetijdsactiviteiten kan worden besteed, vond een waarde van € 6,35 per uur.²⁵

Behalve de waarde van vrijetijdsactiviteiten is ook de waarde van reistijdbesparing uitgebreid onderzocht, vooral bij de vraag of bepaalde infrastructurele werken hun kosten waard zijn.²⁶ Uit een overzichtsartikel uit 1998 betreffende het Verenigd Koninkrijk blijkt dat veel factoren deze waarde beïnvloeden, zoals reisafstand, wijze van vervoer, doel van de reis enzovoort. De gemiddelde waardes zijn volgens dit overzicht ongeveer € 7,09 per uur voor niet-zakelijke reizen en ongeveer € 25,40 voor zakelijke reizen.²⁷

²⁰ D.M. Larson & S.L. Shaikh, 'Recreation Demand Choices and Revealed Values of Leisure Time', *Economic Inquiry* 2004, p. 265.

²¹ A.C. DeSerpa, 'A Theory of the Economics of Time', *The Economic Journal* 1971, p. 833 e.v. Zie ook S.R. Jara-Díaz e.a., 'Estimating the value of leisure from a time allocation model', *Transportation Research Part B* 2008, p. 946 (hierna: Jara-Díaz 2008).

²² Jara-Díaz 2008, p. 950.

²³ Jara-Díaz 2008, p. 955. Tenzij anders aangegeven, zijn de bedragen in deze bijdrage uitgedrukt in euro's uit 2011 door de originele dollarbedragen te corrigeren voor inflatie via www.bls.gov/data/inflation_calculator.htm en daarna om te zetten in euro's via de koopkrachtpariteit volgens de OESO (http://stats.oecd.org/Index.aspx?datasetcode=SNA_TABLE4).

²⁴ K. Lee & I.-M. Kim, 'Estimating the value of leisure time in Korea', *Applied Economics Letters* 2005, p. 641.

²⁵ B. Álvarez-Farizo, N. Hanley & R. Barberán, 'The Value of Leisure Time: A Contingent Rating Approach', *Journal of Environmental Planning and Management* 2001, p. 691.

²⁶ Zie bijv. P.J. Mackie, S. Jara-Díaz & A.S. Fowkes, 'The value of travel time savings in evaluation', *Transport Research Part E* 2001, p. 91.

²⁷ M. Wardman, 'The Value of Travel Time. A Review of British Evidence', *Journal of Transport Economics and Policy* 1998, p. 295-296. De originele Britse bedragen zijn gecorrigeerd voor inflatie via www.bankofengland.co.uk/education/Pages/inflation/calculator/flash/default.aspx en vervolgens uitgedrukt in euro's.

Het is belangrijk om te beseffen dat alle genoemde bedragen zowel materiële als immateriële componenten bevatten. Het genoemde onderzoek maakt duidelijk dat veel factoren de waarde van tijd beïnvloeden en dat het uurloon geen goede benadering vormt. Van veel van de relevante factoren zal in een aansprakelijkheidszaak onvoldoende informatie voorhanden zijn om een accurate concrete schatting van de waarde van het tijdsverlies te maken. Gegeven de opmerkingen die ik in paragraaf 2.3 over de beperkte waarde van accuratesse heb gemaakt, is het beter om een eenvoudiger methode te ontwikkelen waarmee de gemiddelde waarde van tijd kan worden geschat. Alvorens dat in paragraaf 4 te gaan doen, besteed ik hieronder aandacht aan de vraag of mensen tijd en geld op een vergelijkbare manier behandelen.

3.2 Tijd is geld?

Mensen hebben de neiging om bij hun keuzes te veel aandacht te besteden aan kosten die ze al hebben gemaakt voor bepaalde opties, dit is het zogenaamde *sunk cost effect*. Mensen zijn dan bereid meer geld aan iets te besteden, omdat ze er al eerder geld aan hebben uitgegeven. Economisch gezien zouden alleen toekomstige kosten en baten relevant moeten zijn bij het maken van een keuze, en niet de kosten die al gemaakt zijn. Thaler verklaart dit verschijnsel met het concept van *mental accounting*.²⁸ Doordat iemand al geld heeft uitgegeven aan een bepaalde actie, wil hij er ook iets voor terugkrijgen. Daardoor is hij bereid nog meer aan die actie uit te geven als hij daardoor het oorspronkelijk beoogde resultaat misschien nog kan behalen.

Uit experimenteel onderzoek blijkt dat mensen veel minder ten prooi vallen aan dit effect als de eerdere investering in tijd is geweest in plaats van in geld.²⁹ In een experiment wordt bijv. aan de helft van de deelnemers verteld dat ze vijftien uur als student-assistent hebben gewerkt en dat ze daarmee een kaartje voor een toneelvoorstelling hebben verdiend. Door nog eens vijf uur te werken hebben ze ook een kaartje voor een popconcert verdiend. Doordat een van beide evenementen wordt verplaatst, vinden ze gelijktijdig plaats. De deelnemers wordt verteld dat ze een voorkeur hebben voor het popconcert. Als gevraagd wordt waar ze naartoe gaan, kiest meer dan 95% voor het popconcert. De andere helft van de deelnemers krijgt dezelfde situatie voorgeschoteld, met dit verschil dat ze de kaartjes hebben gekocht voor € 45 respectievelijk € 15. Nu kiest 62% ervoor om naar het theater te gaan, ook al vinden ze het popconcert leuker. De verhouding tussen de investering (in geld of in tijd) was in beide situaties hetzelfde: het theater was drie keer zo 'duur' als het popconcert. Toch was het sunk cost-effect veel groter bij een investering in geld dan in tijd.³⁰ Een mogelijke verklaring is dat mensen het moeilijker vinden om met tijd te rekenen dan met geld. In experimenten waarin mensen een goede manier hadden om tijd in geld uit te drukken (door bijv. te refereren aan een uurloon), trad het sunk cost-effect namelijk ook op bij een tijdsinvestering. Ook blijken mensen die op uurbasis werken, andere afwegingen tussen tijd en geld te maken dan mensen die een vast salaris hebben.³¹ Het feit dat veel mensen geïnvesteerde tijd anders behandelen dan geïnvesteerd geld, betekent mijns inziens dan ook niet dat men niet maalt om verlorengedane tijd. Immers, als men beter in staat is om tijd in geld uit te drukken, ontstaan dezelfde effecten als bij investeringen in geld.

4. Een eenvoudige benadering van de immateriële waarde van tijd

²⁸ R.H. Thaler, 'Mental Accounting Matters', *Journal of Behavioral Decision Making* 1999, p. 190 e.v.

²⁹ D. Soman, 'The Mental Accounting of Sunk Time Costs: Why Time is not Like Money', *Journal of Behavioral Decision Making* 2001, p. 171-172.

³⁰ D. Soman, 'The Mental Accounting of Sunk Time Costs: Why Time is not Like Money', *Journal of Behavioral Decision Making* 2001, p. 173 e.v.

³¹ S.E. DeVoe & J. Pfeffer, 'When time is money: The effect of hourly payment on the evaluation of time', *Organizational Behaviour and Human Decision Processes* 2007, p. 4.

Uit de bovenstaande paragrafen blijkt dat immateriële schade als gevolg van verlies van tijd in beginsel vergoed moet worden, maar dat er geen eenvoudige maatstaf voor de waarde van tijd bestaat. Die waarde hangt van veel factoren af, die te complex zijn om in de schadeberekening mee te nemen. Empirisch onderzoek resulteert in uiteenlopende bedragen, die ook materiële elementen bevatten. De wens om de immateriële schade toch in de schadevergoeding mee te nemen, gecombineerd met de wetenschap dat accuratesse in elke individuele zaak niet mogelijk maar ook niet noodzakelijk is, brengt mij tot een voorstel voor een mogelijke benadering van immateriële schade door tijdsverlies.

Uitgangspunt van dit voorstel is dat verlies van tijd minder erg is dan verlies van leven, zodat de immateriële aspecten van 'de waarde van leven' als bovengrens kunnen dienen van de maatstaf voor verlies van tijd.³² Ik besef dat de maatstaven die ik hieronder zal bespreken niet bedoeld zijn om de waarde van tijd uit te drukken en dat ze dat ook niet doen. Wel meen ik dat ze, onder de aanname dat verlies van leven erger is dan verlies van tijd, relevante informatie over de waarde van tijd kunnen geven.

Volgens paragraaf 2.3 moet de schadevergoeding gebaseerd worden op de betalingsbereidheid van het slachtoffer om tijdsverlies te voorkomen. Een bekende maatstaf voor de betalingsbereidheid ter voorkoming van dodelijke ongevallen is de *waarde van een statistisch leven* (WSL). Deze waarde wordt afgeleid uit beslissingen die mensen nemen en die invloed hebben op hun veiligheid en gezondheid.³³ Uiteenlopend onderzoek resulteert in uiteenlopende bevindingen, maar volgens Sunstein wordt de WSL vaak bepaald op ongeveer € 6 miljoen.³⁴ In Nederland is de gemiddelde levensverwachting ongeveer 80 jaar.³⁵ Uitgaande van een WSL van € 6 miljoen is dit ongeveer € 8,55 per 'statistisch levensuur'. Nogmaals aannemende dat de waarde van leven vaak (veel) hoger is dan de waarde van tijd, zou deze € 8,55 als bovengrens kunnen dienen.

Een probleem bij dit idee is dat de WSL materiële en immateriële elementen omvat. Volgens Miller bestaat 50% tot 75% van de WSL uit immateriële aspecten,³⁶ zodat de immateriële component van een statistisch levensuur ongeveer € 4,25 tot € 6,40 bedraagt. Een ander probleem is dat bij het terugrekenen van een gemiddeld leven naar een uur factoren zoals leeftijd, maar ook inflatie en rente van belang worden. Aan deze aspecten wordt tegemoetgekomen in het concept van de *waarde van een statistisch levensjaar* (WSLJ). Sunstein noemt hierbij bedragen van ongeveer € 167.500 voor mensen jonger dan 65 en € 266.500 voor ouderen. Dit zou resulteren in uurbedragen voor de immateriële waarde van tijdsverlies van € 9,53 tot € 14,29 voor mensen jonger dan 65 en € 15,20 tot € 22,80 voor ouderen.

Een derde mogelijke methode voor het bepalen van de immateriële waarde van tijd is de *Quality Adjusted Life Year* (QALY).³⁷ Deze maatstaf drukt de kwaliteit van leven uit in een getal tussen de 1.0 (perfecte gezondheid) en 0.0 (dood). Een voordeel van deze methode is dat, omdat QALY's de invloed van gezondheidsgerelateerde problemen op de kwaliteit van leven uitdrukken, ze alleen immateriële aspecten omvatten. Voorts is deze methode bedoeld om ook op kortere periodes dan een jaar te worden toegepast. Recent Europees onderzoek

³² De 'waarde van een mensenleven' is iets anders dan de 'schadevergoeding bij overlijden', waarbij in het Nederlandse recht geen immateriële aspecten worden meegewogen.

³³ Zie bijv. W.K. Viscusi & J.E. Aldy, 'The Value of a Statistical Life: A Critical Review of Market Estimates throughout the World', *The Journal of Risk and Uncertainty* 2003, p. 5-76.

³⁴ C.R. Sunstein, 'Lives, Life-Years, and Willingness to Pay', *Columbia Law Review* 2004, p. 205.

³⁵ www.indexmundi.com/nl/nederland/levensverwachting.html.

³⁶ T.R. Miller, 'Willingness to Pay Comes of Age: Will the System Survive?', *Northwestern University Law Review* 1989, p. 893-894.

³⁷ Voor een overzicht van wat QALY's zijn, zie bijv. V. Karapanou & L.T. Visscher, 'Towards a Better Assessment of Pain and Suffering Damages', *Journal of European Tort Law* 2010, p. 48-74.

vond een gemiddelde waarde van ongeveer € 65.500 per QALY.³⁸ Terugrekenend resulteert een bedrag van € 7,47 per uur.

Naar mijn mening is deze laatste methode het beste. Zoals gezegd betreffen QALY's alleen immateriële aspecten, zodat niet hoeft te worden gewerkt met Millers 50-75%. Ook het gegeven dat QALY's geschikt zijn voor kortere periodes maakt ze beter toepasbaar dan het terugrekenen vanuit een statistisch leven of een statistisch levensjaar. Aangezien een QALY de waarde van leven in perfecte gezondheid uitdrukt, is ook hier sprake van een bovengrens, aannemende dat verlies van tijd minder erg is dan verlies van leven. De QALY als zodanig drukt dus geen verlies van tijd uit, maar ik gebruik deze maatstaf van de kwaliteit van leven ter benadering van de bovengrens van de waarde van verlies van tijd. Anders dan bij WSL en WSLJ is het bij QALY's mijns inziens echter mogelijk om nauwkeuriger te werk te gaan dan het louter aangeven van een bovengrens. Een QALY-methode die algemeen als een van de betere methoden wordt gezien, is de *Health Utilities Index Mark 3* (HUI3).³⁹ Deze onderscheidt diverse fysieke factoren (zoals zicht, gehoor, spraak, mobiliteit en pijn) maar ook emotie. Aangezien er bij enkel tijdsverlies geen sprake is van lichamelijk letsel, is alleen de categorie emotie van belang.⁴⁰ Men zou immers kunnen zeggen dat gedurende de tijd die iemand noodgedwongen moet besteden aan andere dan de gewenste activiteiten het geluk van deze persoon zich op een laag niveau bevindt. De mogelijke niveaus van emotie in de HUI3 zijn 'happy and interested in life', 'somewhat happy', 'somewhat unhappy', 'very unhappy' en 'so unhappy that life is not worthwhile'. Mijns inziens is de vijfde categorie te zwaar bij louter tijdsverlies, maar vormen de derde of vierde categorie (dus 'somewhat unhappy' of 'very unhappy') een mooie manier om uit te drukken dat de gelaedeerde gedurende het tijdsverlies minder of geen nut heeft ervaren. De exacte invloed van de daling in het geluksniveau hangt af van hoe hoog het geluks- en gezondheidsniveau van de betreffende persoon waren voorafgaand aan het tijdsverlies. Als de betreffende persoon verder gezond en gelukkig was, dan resulteert een daling in het geluksniveau naar 'somewhat unhappy' respectievelijk 'very unhappy' in een daling van ongeveer 0,21 respectievelijk 0,49 QALY.⁴¹ De immateriële schade als gevolg van tijdsverlies kan dan op € 1,54 à € 3,69 per uur worden bepaald.⁴² Ik stel daarom voor om de vergoeding van immateriële schade als gevolg van louter tijdsverlies op een bedrag tussen de € 1,50 en € 3,50 per uur vast te stellen, met een gemiddelde van € 2,50 per uur. Dit komt dus neer op € 60 per etmaal.

Om zulke vergoeding in het Nederlandse recht mogelijk te maken, moet verlies van tijd worden aangemerkt als een 'andere wijze van aantasting in de persoon' in de zin van art. 6:106 BW. Dit is in mijn optiek minder vergezocht dan het in eerste instantie wellicht klinkt. Immers, de gelaedeerde moet tegen zijn zin een bepaalde periode op een andere manier doorbrengen dan hij had willen doen en deze verloren tijd kan op geen enkele manier worden

³⁸ C. Donaldson e.a., *European Value of a Quality Adjusted Life Year – Final Report 2011*, p. 72, 74. [Http://research.ncl.ac.uk/eurovaq/EuroVaQ_Final_Publishable_Report_and_Appendices.pdf](http://research.ncl.ac.uk/eurovaq/EuroVaQ_Final_Publishable_Report_and_Appendices.pdf).

³⁹ J. Brazier e.a., 'A review of the use of health status measures in economic evaluation', *Health Technology Assessment* 1999, p. 76.

⁴⁰ Als iemand vanwege letselschade een bepaalde periode in het ziekenhuis moet doorbrengen en het smartengeld zou worden bepaald op basis van de door mij bepleite QALY-methode (zie L.T. Visscher, 'De omvang van het smartengeld vanuit rechts- en gezondheidseconomisch perspectief', *Aansprakelijkheid Verzekering en Schade (AV&S)* 2008, p. 247-254.), dan moet daarnaast niet eveneens een vergoeding voor immateriële schade door tijdsverlies worden toegekend. Dit zou namelijk tot een dubbeltelling van de categorie 'emotie' leiden. Voor zover smartengeld niet op basis van QALY's wordt vastgesteld, is er wel ruimte voor een afzonderlijke vergoeding voor verlies van tijd.

⁴¹ Dit bedrag resulteert na invulling in de HUI3-formule. Zie voor deze formule D. Feeny e.a., 'Multiattribute and Single-Attribute Utility Functions for the Health Utilities Index Mark 3 System', *Medical Care* 2002, p. 124.

⁴² Hiertoe wordt de uurwaarde van € 7,47 vermenigvuldigd met 0,21 respectievelijk 0,49.

teruggekregen. Charles Darwin brengt mooi onder woorden dat verlies van tijd serieus moet worden genomen: “A man who dares to waste one hour of time has not discovered the value of life”.⁴³ Het feit dat de gelaedeerde zijn tijd tegen zijn zin anders moet besteden en de verloren tijd niet kan terugkrijgen, rechtvaardigt om tijdsverlies als een inbreuk op de zelfbeschikking van een individu aan te merken. Deze benadering past mijns inziens in het pleidooi van Verheij om directe inbreuken op de zelfbeschikking (die dus niet via het vermogen van de gelaedeerde plaatsvinden) aan te merken als een persoonsaantasting waarvoor in beginsel smartengeld toegekend kan worden.⁴⁴

5. Conclusie

Immateriële schade als gevolg van louter tijdsverlies dat uit een onrechtmatige daad resulteert, moet vergoed worden om de juiste gedragsprikkel aan betrokken partijen te verstrekken. De schade moet begroot worden op basis van de betalingsbereidheid van potentiële gelaedeerden om zulke schade te voorkomen. Theoretisch onderzoek naar de waarde van tijd heeft laten zien dat deze afhangt van veel factoren die in een aansprakelijkheidszaak niet bekend zullen zijn. Empirisch onderzoek leidt tot zeer uiteenlopende resultaten, die zowel materiële als immateriële aspecten omvatten. Onder de aanname dat verlies van tijd minder ernstig is dan verlies van leven kan worden betoogd dat onderzoek naar de waarde van een mensenleven informatie geeft over de bovengrens van de waarde van tijd. Naar mijn mening is het concept van de Quality Adjusted Life Year de beste maatstaf voor mijn onderwerp, omdat QALY's alleen immateriële aspecten betreffen en ook geschikt zijn om te gebruiken voor kortere periodes. Een mooie manier om de waarde van verlies van tijd met behulp van QALY's te schatten, is door te kijken welke invloed een daling in geluksniveau heeft op de QALY-waarde van een overig gezonde en gelukkige gelaedeerde. Resultaat van deze exercitie is dat de vergoeding van immateriële schade als gevolg van louter tijdsverlies naar mijn mening op een bedrag van € 1,50 tot € 3,50 per uur, met een gemiddelde waarde van € 2,50 moet worden begroot. Mijns inziens moet zulk tijdsverlies worden aangemerkt als een andere wijze van aantasting in de persoon in de zin van art. 6:106 BW.

⁴³ Zie N. Barlow, *Charles Darwin and the Voyage of the Beagle*, London: Pilot Press 1945, p. 145.

⁴⁴ Zie A.J. Verheij, 'Een pleidooi voor de vergoeding van geringe immateriële schade', *RMThemis* 1998, p. 339-350.